

В. І. МАРОЧКО (Київ)

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДВАЛИНИ
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 рр.
В УКРАЇНІ**

Західноєвропейська література голодомору 1932—1933 рр. в Україні має семидесятирічну історію, починаючи від перших праць політиків, публіцистів, учених середини 30-х рр. Вона вирізняється обсягами і жанрами, стилем друкованого слова й ідеологічним розмаїттям, кількістю різномовних назв, індивідуальними та колективними монографіями, меморіальними виданнями спогадів очевидців (самих жертв голоду, іноземних дипломатів, журналістів, вчених, інженерів, техніків). Дати наукову оцінку кожному з наявних творів, враховуючи їх кількість і різноплановість, фізично неможливо, бо для цього необхідно присвятити спеціальне дослідження. Важливо з'ясувати хронологію найголовніших видань, виявити їхні концептуальні підвалини, тематичну особливість, ідейно-політичну спрямованість, переваги і недоліки, досягнення та упущення. Сам факт наявності зарубіжної науково-популярної чи суто історичної літератури про голод 30-х рр. в Україні є історіографічною подією.

Першими друкованими матеріалами, які констатували історичний факт голоду в українському селі 1932—1933 рр., виявилися публікації в українській пресі Галичини та Румунії (“Діло”, “Тризуб”, “Гуртуймося”). В урядових засобах інформації Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Італії, Німеччини, керівництво яких знало про масштаби голоду від прикордонно-митних служб і повідомлень дипломатів, про його соціально-економічні причини і наслідки не повідомлялося. Відомо, що населення багатьох країн Європи надсило грошові перекази голодуючим селянам і ро-

бітникам України, а також іноземним фахівцям. В архівних фондах Всеукраїнської контори торгзіну та її обласних відділень збереглися десятки справ, які свідчать про активний обмін валютно-продуктових переказів з-за кордону установами Держбанку та закладами — “Торгзіну”, “Інснабу”. Ця проблема залишається малодослідженою в історіографії, тому що іншомовна періодична преса розпорошена в науково-публічних бібліотеках багатьох європейських країн: у Відні, Празі, Мюнхені, Кракові, Берліні, Сарселі, де зосереджена більшість україномовних часописів¹, а в архівах інших держав, особливо в деяких університетських центрах Італії, Франції, Німеччини, Англії, в яких переважно діяли науково-видавничі центри української діаспори, крім україномовних видань, зберігається періодика європейськими мовами — німецькою, французькою, англійською та ін. Наприклад, у бібліотечному фонді Марбурзького університету (Німеччина, земля Гессен), крім періодичної преси, є значна колекція книг саме 30-х рр. про соціально-економічне становище в СРСР, що налічує кілька сотень назв головним чином німецькомовних авторів. У 1933 р. в Німеччині вийшов друком систематизований довідник бібліографії про радянське суспільство, більшовизм, сільське господарство і промисловість. У деяких періодичних виданнях були опубліковані статті німецьких дослідників: О.Аухагена про селянське та соціалістичне господарство, “російську аграрну революцію” та її уроки для німецького сільського господарства, котрий виступив з цього питання в бундестагу²; О.Шіллера про колективізацію в СРСР (він був радником з питань сільського господарства при посольстві Німеччини в Москві)³; А. Даніеля про наслідки колективізації⁴. Про колективізацію села в СРСР з’явилися подорожні нотатки Б. Ласк⁵, але тоді не були опубліковані спецдонесення О. Шіллера та інших представників дипломатичних установ Німеччини в Москві, Харкові, Одесі, Києві. Серед опублікованої продукції переважали аналітичні статті, які стосувалися загального становища в сільському господарстві СРСР та УСРР, хоча про голод лише згадувалося, але виокремлювалася проблема деградації сільського господарства. Друкували численні статті емігрантські політичні та науково-видавничі організації. Так, відомий історик і практик кооперативного руху Б. Бруцкус опублікував кілька статей у німецькомовних виданнях про колективізацію сільського господарства в СРСР⁶, а О. Доманевська подала критичний аналіз її перших наслідків⁷, разом з іншими дослідниками вони звертали увагу на згубність “аграрного соціалізму” в СРСР. Російські емігрантські кола на Заході активно реагували в 30-х рр. на події в СРСР⁸.

Українська політична еміграція Європи періоду 30-х рр., як свідчить аналіз її життєдіяльності та літератури, також відгукнулася словом і ділом на терор голодом в українському селі. Крім заходів політичного і масового протесту біля консульств, посольств і торгпредств деяких європейських держав, мали місце офіційні звернення до міжнародних організацій. Необхідно зазначити, що в плані науково-ідеологічного осмислення голоду 1921–1923 рр. українською політичною еміграцією 20-х рр. її позиція виявилася дещо активнішою⁹, ніж реакція стосовно голодомору 1932–1933 рр. Ні Вінниченко, ні Шаповал, ні наукові центри пражського Українського вільного університету (УВУ), ні вчені Господарської академії в Подєбрадах не відгукнулися аналітичними статтями про народобивство в Україні¹⁰. До середини 50-х рр. українська історична наука переймалася в основному проблемами революції та визвольних змагань, а питання колективізації, голоду, соціально-економічної історії залишалися поза увагою вчених української діаспори європейських країн.

Винятком стала книга відомого політичного діяча та історика О. Я. Шульгіна про діяльність УРН на чужині. Автор вперше порушив перед Лігою націй питання про жахливий голод в Україні. В книзі, що вийшла друком у Парижі 1934 р., вміщено його офіційні звернення до Лондонської економічної комісії та міжнародного співтовариства. “В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, — наголошував 18 вересня 1933 р. О. Шульгін, — ми просимо в ім’я гуманності заперечувати проти будь-якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду — селянам України і Кубані. З свого боку, ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним.”¹¹ У документах від 25 та 27 вересня згадуються прізвища кардинала Т. Інніцера та митрополита А. Шептицького, які стали на захист голодуючих українських селян. Зокрема, 25 вересня до Женеві на адресу Ліги націй надійшло звернення від галицьких депутатів Польського сейму: “Факти голоду є незаперечними, не дивлячись на зусилля, що совітський уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складеними як акти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів, яким вдалося, не дивлячись на заборону совітських влад, побувати на українській території, на якій лютує голод”¹². Селянам в Україні справді вдалося проникнути за кордон, а деяким іноземним журналістам потрапити до голодних хліборобів, на писанину яких скаржився Сталін у листі до Кагановича у вересні 1933 р. Саме тоді, тобто 27 вересня, О. Шульгін звернувся з листом до голови 14 Асамблеї Ліги націй Ватера, вимагаючи створення міжнародної комісії для розслідування наслідків трагедії, призупинення експорту хліба з СРСР. “Сотки тисяч, мільйони чоловіків, жінок і дітей жорстоко страждають від цього нещастя й мруть у великих кількостях, — наголошував представник уряду УНР Шульгін. — Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба”¹³. Він, як свідчать сучасні видання архівних документів та матеріалів про голод в Україні, не перебільшував наслідків голодомору.

Напередодні засідання Ліги націй у 1933 р., а також кілька місяців по тому періодична преса в Галичині, в країнах Центральної та Західної Європи досить вичерпно інформувала населення та політиків про голод в Україні. Газети “Діло”, “Свобода”, “Тризуб”, “Мета”, “Новий час” опублікували близько півтори сотні статей. Вони першими засвідчили в 1932—1933 рр. не лише факт жахливої катастрофи, а й висвітлили акції протестів української еміграції, проблему селян-утікачів, які опинилися в Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії, рух опору селян в Україні, випадки канібалізму, ймовірну кількість жертв голодомору, визнання факту голоду Сталіним, роль Постишева в організації голоду, причини трагедії. В українських газетах друкувалися огляди зарубіжної преси про голод в Україні. Вже в 1933 р. з’явилися свідчення про 10 млн. жертв від голоду, а також тлумачення про його штучне походження та про політику геноциду¹⁴. Статті писали О. Шульгін, С. Русова, О. Наріжний, Е. Амменде. Останній був генеральним секретарем Європейського конгресу національностей Ліги націй, почесним секретарем Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії.

На голод в Україні відгукнулися центральні періодичні видання Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, Італії. Зокрема, французькі кореспонденти С. Бертіллон та П. Берланд у липні — серпні 1933 р. писали на сторінках центральних газет про тяжке становище в Україні¹⁵, про це ж інформувала лондонська “Таймс” консервативних британців¹⁶, а відомий журналіст газети “Манчестер Гардіан” М. Маггерідж розповів читачам про голодне лихоліття не лише в Україні, а й на Північному Кавказі¹⁷. На шпальтах французького “Фігаро”, “Нової Цюрихської газети”, “Газети Лозани” також з’явилися статті про голод в українських селах¹⁸. Понад шість десятків кореспонденцій про голод було надруковано в англomовних, французькомовних та німецькомовних газетах.

В Палаті лордів Великобританії в 1934 р. відбулися дискусії, а 16—18 грудня 1933 р. у Відні — міжнародна конференція про голодомор, до організації якої долучилися Евальд Амменде та кардинал Теодор Інніцер¹⁹. Вони були ініціаторами комітету допомоги голодуючим українцям. Е. Амменде опублікував у 1935 р. об’ємну книгу про голод в Україні, до якої увійшли його попередні статті і наукові доповіді в міжнародних організаціях та комітеті допомоги²⁰. Вона справила позитивний вплив на подальше вивчення трагічної ситуації, що склалася в Україні. Книга Е. Амменде була передрукована англійською мовою в 1936 р.²¹ До низки праць довоєнного періоду слід віднести спогади інженера А. Вінербергера²², документально-публіцистичне видання М. Ковалевського у Варшаві та загальну працю з питань національної політики в Україні В. Садовського, які можна віднести до історіографічних досліджень²³.

Упродовж 40-х рр. більшість публікацій у періодичній пресі європейських країн про голод в Україні фактично належала представникам наукових дослідних установ української діаспори, а також очевидцям масового терору сталінського режиму. Побачили світ книги І. Багрянного, С. Підгайного, статті В. Гришка та К. Кононенка²⁴. З іноземних авторів необхідно назвати О. Шіллера, основу ґрунтового дослідження якого становили аналітичні довідки про становище в сільському господарстві СРСР²⁵.

На початку 50-х рр. значна частина наукових та політичних осередків української еміграційної общини в Європі переїхала до США, відтак основні дослідження проблем голоду 1932—1933 рр. в Україні проводились у США та Канаді. Ґрунтовних монографічних досліджень причин та наслідків голоду в Україні в ті роки ще не було. Публікації мали переважно меморіальний характер: у 1953 р. вони з’являлись у пресі до 20-річчя трагічної події в історії українського народу, а в 1958 р. — нагадували про 25-річчя національної катастрофи 1933 р.. Серед праць переважали статті, опубліковані в газетах та журналах, автори яких відносили до актуальних проблем соціально-демографічні наслідки голоду, аналіз перепису населення 1926 та 1937 р. В їх числі були вчені, які бачили жертв голоду на власні очі: Г. Костюк, І. Майстренко, Г. Вашенко²⁶.

Про трагічні події згадували автори праць з політичної історії України: П. Феденко, Н. Полонська-Василенко, М. Прокоп²⁷. Висвітлення голоду в контексті національно-визвольної боротьби українського народу позначилося на надмірній ідеологізації цієї трагедії, а відсутність належної джерельної бази лише зміцнювала політичні стереотипи в масовій свідомості стосовно причин голодомору. Історики і публіцисти фактично не використовували політико-правового терміна **ґеноцид**, хоча існувала відповідна конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 1948 р., до якої приєднався в 1951 р. СРСР. Дослідники обмежувалися спогадами, сумнівними даними щодо кількості жертв, посилаючись на книгу У. Черчілля про Дру-

гу світову війну, в якій британський політик назвав число жертв терору в СРСР²⁸. Йшлося про 10 млн. осіб. Концентрація уваги на кількості селян, які померли від голоду, відволікала інтелектуальний потенціал зарубіжної української науки, особливо правничої, від належної політико-правової оцінки голодомору 1933 р. Використання визначень “колоніальне панування”, “більшовицький колоніалізм”, “московське народовбивство”, “совітський колоніалізм”, “московсько-українська війна”, “війна без зброї” віддзеркалювали антирадянські та антиімперські уподобання авторів. Визнаючи голод злочинном, дослідники в 50-ті роки не прагнули дати йому відповідну правову класифікацію за нормами міжнародного права.

У роки холодної війни, тобто протистояння двох політичних систем, антиросійські настрої української діаспори влаштовували політичне керівництво західноєвропейських країн. Проблема голоду з соціально-демографічної катастрофи ставала політичним буфером ідеологічного протистояння між “демократичним заходом” і “тоталітарним сходом”, тобто СРСР. Політизація трагедії українського народу дратувала ідеологічні служби радянської держави, але не заважала “радянологічним центрам” Заходу експлуатувати її для активізації пропагандистської кампанії про ущемлення в СРСР прав людини тощо. Така ситуація навколо проблеми голоду вихолощувала масштабність його соціально-гуманітарної катастрофи, відволікала від належної постановки питання міжнародним співтовариством.

Визначення голоду історико-політичною наукою в країнах Західної Європи відбувалося в односторонньому порядку, тобто ним переймалися переважно українські історики з діаспори, а їхні європейські колеги згадували його обставини лише в контексті хронології і тематики політичної історії СРСР. В 60—80-х рр. почали виходити друком індивідуальні та колективні праці українських і зарубіжних вчених. У 1963 р. у Мюнхені побачила світ добірка свідчень про голод²⁹. В україномовній пресі (“Новий літопис”, “Шлях перемоги”, “Свобода”, “Тризуб”, “Визвольний шлях”) друкувалися десятки публіцистичних статей стосовно сумної 30-ої річниці голодомору. В 1965 р. вийшла друком ґрунтовна монографія К.С. Кононенка³⁰, який добре знав економічне життя в УСРР 20—30-х рр., був одним із організаторів українського кооперативного руху, банківських структур, зазнав репресій, але згодом працював в українських науково-видавничих центрах Німеччини та США. Він виокремив проблему політики економічного творення голодомору в Україні, вважаючи його свідомою й цілеспрямованою акцією проти українського народу.

Голод, як історичний та науково-історичний факт, постає в науково-аналітичних працях І. Майстренка³¹, І. Кошелівця про М. Скрипника³², В. Плюща³³, що вийшли друком наприкінці 60-х — упродовж 70-х рр. Зокрема, В. Плющ одним із перших в українській зарубіжній історіографії наполегливо обстоював уже тоді думку про акт геноциду українського народу. Про голод згадували упорядники та автори збірника статей на пошану О. Я. Шульгіна³⁴. Дещо схематично висвітлював причини голоду І. Майстренко, пов’язуючи їх із демонічною постаттю Постишева, якому дали директиву “розігнати українізацію (коренізацію) й організувати голод на селі, щоб зламати опір колективізації українських селян”³⁵. Опір селян був “зламаний” в 1933 р., а Постишев мав повноваження дещо інші: ламати пасивне ставлення українського політичного керівництва до виконання хлібозаготівельного плану Москви. Ліквідація інтелігенції відбувалася паралельно руйнації українського селянства, щоб унеможливити єдиний рух опору — селян та інтелектуальної еліти нації. Сталін, судячи з його таємного листування з членами політбюро, боявся сплеску “махновщини”

та “петлюрівщини” в Україні. Деякі фактологічні помилки, що трапляються в книзі згаданого автора, зумовлені відсутністю на той час достатньої архівно-джерельної бази. Так, роль Постишева у переселенні в українські села населення російських центральних областей не була вирішальною. Переселення ініціювали Каганович та Молотов з дозволу Сталіна, про що свідчать матеріали листування між ними, що зберігаються в архівних фондах ВПК при РНК СРСР.

Стосовно політико-економічних обставин голоду ближчим до істини був К. С. Кононенко, працю якого цитував І. Майстренко, бо колективізоване на дві третини українське селянство думало в роки голоду не про активний опір, а про виживання. “Ні, — наголошував Костянтин Семенович, — голод був не просто поліцейським заходом, а змістом економічної політики на Україні, не розплатою чи покаранням, а самою метою”³⁶. Знищуючи селян, як зайвих споживачів хліба, уряд намагався, на думку Кононенка, вирішити в такий спосіб проблему товарності хліба. В обох випадках, що мають право на існування, відчувається тенденція до абсолютизації ролі суб’єктивного фактора, хоча в працях Кононенка домінує політико-економічний підхід до причин голоду.

Наприкінці 60-х — протягом 70-х рр. побачили світ книги Р. Конквеста³⁷, опубліковані в Лондоні та Мілані. Відомий дослідник розглядає “великий терор” у контексті теорії і практики національної політики в СРСР. Його праці з’явилися у видавництвах багатьох країн світу, що свідчило про їх ґрунтовність та актуальність. На початку 70-х рр. вийшла друком книга М. Маггеріджа, автор якої кілька сторінок присвятив з’ясуванню обставин голоду 1932—1933 рр.³⁸ Для літератури 70-х рр. характерною була поява монографій з використанням політико-правової оцінки голоду, особливо звернення уваги на тлумачення конвенції про геноцид. У періодичних виданнях віддзеркалювалися переважно політичні настрої української діаспори, яка справедливо вимагала міжнародного визнання голоду в Україні як акту геноциду, відтак покарання за злочини проти людяності. За публіцистичними гаслами і неологізмами (“червона гідра”, “московський імперіалізм”) досить виразно прослідковується тенденція про “штучний” та “плановий” голод, тобто свідому політичну акцію комуністичного режиму проти українського народу. Використання терміна “штучний” означало його рукотворне походження, а не результат природної аномалії, а терміна “плановий” — свідчило про організований Москвою голодомор в українському селі. Теоретично обидва тлумачення виглядали не дуже переконливо, але мали досить ефективний вплив на свідомість. За змістом вони відповідали реальним історичним фактам голодного лихоліття в Україні. Для історіографії голодомору важливого науково-теоретичного значення набули поняття етноцид та геноцид, які не скасовували емоційно-публіцистичних термінів “штучний” та “плановий”, але висували проблему голоду в Україні на рівень міжнародного права. Тому стаття М. Сагайдака “Етноцид українців в СРСР”³⁹ важила більше для політико-правової оцінки української трагедії, ніж надто емоційні публікації в газетах, які були розраховані виключно на емігрантські кола, тому що іншомовний світ про них не знав. Згаданий дослідник опублікував ґрунтовну книгу про етноцид українців, яка вийшла друком англійською мовою в Торонто.

Вивчення та висвітлення причини виникнення голоду 1932—1933 рр. західноєвропейською історико-політичною наукою, за виключенням відносного спаду впродовж Другої світової війни, відбувалося за принципом снігової лавини: публікації в пресі, кількість яких з кожним десятиріччям неухильно зростала, збуджували громадсько-політичну думку, а наукові

праці вчених підносили проблему голодомору до рівня соціогуманітарної катастрофи ХХ ст. Замовчування історичного факту голоду офіційною ідеологією в СРСР і його активне дослідження на Заході, з одного боку, перетворили проблему в політичний фактор системного протистояння, а з іншого, — надали їй широкого розголосу та викликали суто пізнавальний інтерес до неї.

Апогеєм розвитку західноєвропейської літератури з питань голодомору, а також для всієї його зарубіжної історіографії виявився 1983 р., коли світова громадськість відгукнулася на 50-річчя трагедії українського народу. Статті в періодичних виданнях друкували вчені і політики, іноземні громадяни та українські дисиденти, але, звичайно, за кордоном, тому що в СРСР голод не визнавали, що зайвий раз підкреслювало його злочинне походження. Головним чином друкована продукція та політичні акції зосереджувалися в США, Канаді, хоча в Європі також значно активізувалися вчені та громадсько-політичні центри. В США розпочав ґрунтовну дослідницьку діяльність молодий історик Д. Мейс, а в літературі спостерігався своєрідний паритет емоційного сприйняття трагедії та її науково-теоретичного тлумачення. До вже ustalених понять, що прижилися в історіографії (етноцид, геноцид), залучили ще одне — лінгвоцид.

Історики прагнули з'ясувати кількість жертв голоду, але без наявності вичерпних даних перепису 1937 р. їхні розрахунки нагадували аукціон. Інколи, перебуваючи під впливом сумної півстолітньої річниці, необачно вживали вирази: *“присвяченого народодобивству”*, *“урочисті збори”*. Голод з його катастрофічними наслідками не є святом у календарі сумних дат українського народу. З історико-правової точки зору, не витримували критики словосполучення *“український голод”*, що не відповідало його адміністративно-територіальному місцевиявленню, а свідчило про українське походження, про *“загадкову”* причетність українців до творення механізму самознищення. Неприпустимо, але траплялися визначення, які зовсім не відповідали суті причин і наслідків голодомору. Йдеться про застосування в літературі терміна *“український геноцид”*, ніби його вчинили саме українці, що викликає питання: проти кого? Публіцистику наповнили статті, автори яких ототожнювали голод 1932—1933 рр. з голокостом, використовуючи недоречно термін *“український голокост”*. Методи масового знищення євреїв у роки війни технологічно вирізнялися від цинічної акції терору голодом в українському селі 1933 р., хоча наслідки для обох народів є трагічними. Для історичного пізнання їх необхідно розглядати окремо, не ототожнювати. З політико-правової точки зору, дві соціо-гуманітарні катастрофи є актом геноциду, здійсненого проти українських селян у мирний час та в роки війни — проти євреїв.

Ґрунтовною з науково-теоретичної та фактологічної точок зору виявилася французькомовна книга В. Марченка та О. Воропая, які чи не вперше застосували визначення *“голод-геноцид”*, тобто ототожнювали два фактори⁴⁰. В Лондоні С. Олесків друкує книгу про голод, розглядаючи його як *“агонію нації”*⁴¹. Про голод з'явилося сотні публіцистичних статей, але вони не вилились у ґрунтовне монографічне дослідження, хоча спонукали до цього вчених у наступні роки. Відомий німецький дослідник проблем аграрної історії Ш. Мерль порушив у 1984 р. питання про доцільність колективізації, яка лише призвела до голоду⁴². В 1988 р. в Мюнхені вийшла друком книга Р. Конквеста *“Жнива скорботи”*, автор якої критично переосмислив надбання зарубіжної історичної та політологічної науки, реалістично поставився до визначення кількості жертв голоду в Україні, вказав на основні причини трагедії⁴³. Того ж року в Мюнхені була опубліко-

вана добірка оригінальних архівних документів німецьких дипломатичних служб 30-х рр. про голод в Україні, яку підготував до друку Д. Злепко⁴⁴. До сьогодні ця книга є єдиним виданням подібного характеру, тому що вміщені в ній документи є копіями оригіналів. Ш. Мерль в одній з публікацій висловив сумніви стосовно антиукраїнської спрямованості голоду⁴⁵.

Кінець 80-х рр. засвідчив згорання “монополії” зарубіжної історіографії в царині науково-документального висвітлення причин і наслідків голоду в Україні. Ця тема стала пріоритетною для української історичної науки, яка “зголодніла” від довготривалого й вимушеного мовчання. В Україні з’явилися праці західних істориків, особливо фрагменти монографії Р. Конквеста⁴⁶, відбулися конференції, на яких віч-на-віч зустрілися історики багатьох країн, щоб виявити спільні та відмінні оцінки трагедії. Історики зосередилися на з’ясуванні причин та соціально-демографічних наслідках голоду. Історична наука та політологія української діаспори поступово втрачали звичну ізольованість, об’єднуючись спільною метою — найвичерпнішою характеристикою голодомору. В Україну приїхав Д. Мейс, щоб на її землі вивчати цю проблему, а головне — розповісти про діяльність наукових фондів Америки стосовно голодомору в Україні⁴⁷. В 1993 р. побачили світ кілька праць українського історика В. Косика, в яких згадується голод, [вийшли друком у Франції]⁴⁸. В. Косик посилався на книгу Б. Марченка та О. Воропая, в якій йшлося про 5—6 млн. померлих від голоду українських селян. На сторінках російського наукового журналу “Отечественная история” була опублікована в 1995 р. дещо суперечлива стаття Ш. Мерля щодо геноциду українців, в якій автор намагався спростувати позицію Р. Конквеста і Д. Мейса стосовно голоду як акту геноциду, а також заперечити наявність наміру творення голоду⁴⁹. Для застосування геноциду не обов’язково висловлювати офіційно намір про масове знищення, адже класифікації підлягають не стільки наміри, скільки конкретні дії та наслідки масового народобивства. Більфельдський професор розглядає мотиви наступу імперського центру проти “українського національного руху” в контексті українського сепаратизму. По-перше, наступ розпочався задовго до голоду, а період колективізації та розкуркулення виявився черговою і надто руйнівною фазою довготривалого знищення соціально-економічних основ “українського сепаратизму” (1917—1920, 1921—1923, “шумськизм”, “хвильовизм”), по-друге, зломлене, наполовину винищене голодомором та виснажене хлібзаготівлями українське село весною 1933 р. не становило загрози для режиму. А голод, як свідчать сучасні архівні документи, все-таки був формою і методом політичного терору проти українців, достатньо лише прочитати листування Сталіна з Кагановичем та лідерами ЦК КП(б)У — Косіором і Постишевим. Теза вченого про географію голоду не є переконливою, тому що в Білорусії та Росії, крім Кубані, голоду не зафіксовано, хоча й добробутом у розкуркулених російських селах теж не пахло. Можна погодитися з думкою Ш. Мерля, що суперечки навколо кількості жертв голоду ніколи не вичерпають цієї проблеми. Водночас не можна погодитися з твердженням, що саме кількість полеглих селян є критерієм акту геноциду⁵⁰. Непереконливим є висновок німецького професора, котрий за аргумент доказу звичайного голоду, а не геноциду в Україні, взяв фактор ураження населення за географічно-природними зонами. Навіть однієї області чи кількості районів достатньо, щоб відстежити механізм творення геноциду, не кажучи вже про аналіз партійно-державних постанов тощо. Від голоду помирили представники деяких нацменшин в Україні, хоча порівнювати смертність від голоду за національною ознакою (хто більше, а хто менше) не зовсім коректно. Від розкуркулення та колективізації постраж-

дали росіяни, німці, поляки, але це не означає, що проти українських селян як титульної нації не здійснювалася цілеспрямована політика геноциду. Визнаючи трагедію інших народів, ми розширюємо національні та соціальні рамки катастрофи, тому “інтернаціональний фактор”, як аргумент Ш. Мерля, не відповідає історичним реаліям і політичному змісту хлібозаготівельних кампаній. Роздуми вченого навколо проблеми про обсяги хлібозаготівель також не витримують критики. Необхідно брати до уваги не питому вагу України та Кубані в союзних хлібозаготівлях, а обсяг вилученого у них хліба по відношенню до наявного, особливо по секторах господарювання — в колгоспах, радгоспах, в одноосібному. Очевидно, в працях Р. Конквеста та Д. Мейса німецький дослідник не знайшов достатньої аргументації того факту, що голод в Україні був геноцидом, але мало переконливими виявилися аргументи самого Ш. Мерля, щоб спростувати факт геноциду. Та за останні роки історики виявили достатньо архівних документів, які є доказом запровадження політики геноциду в українському селі.

Деякі аспекти голоду в Україні висвітлює молодий німецький історик Д. Поль, вивчаючи масові репресії 1936—1953 рр. Його стаття, побудована на досягненнях українських та зарубіжних досліджень, не вирізняється глибоким аналізом самої проблеми голодомору, але є суб’єктом зарубіжної літератури⁵¹.

Порівняльний аналіз двох диктаторських режимів — націонал-соціалістського на чолі з Гітлером та комуністичного в СРСР здійснено в книзі Алана Буллока, котрий висвітлює наслідки колективізації та політики розкуркулення в Україні, підкреслюючи високу смертність від голоду весною 1933 р., яка виявилася катастрофою — загинуло 5 млн. чол.⁵² Він наголошує, що російська влада позбавила Україну державної самостійності. В “Історії Радянського Союзу”, автором якої є М. Хільдермайер, голод 1932—1933 рр. згадується в контексті становлення та розвитку радянської державності⁵³. Німецький дослідник Й. Баур розглядає його в дискурсі масового терору періоду сталінщини, посиляючись на праці Ш. Мерля, Р. Конквеста, Г. Ріттеншпора, Р. Меннінга та полемізуючи з ними стосовно суспільного феномена тероризму⁵⁴. Про 11 млн. репресованих в СРСР за 1929—1956 рр., в тому числі 6 млн. чол., які померли від голоду, йдеться в ґрунтовній монографії Ш. Плагенборга⁵⁵.

Упродовж 1998—1999 рр. в Німеччині з’явилося декілька критичних праць у зв’язку з публікацією у Франції “Чорної книги комунізму”. Зокрема, Й. Мекленбург та В. Віплерманн опублікували книгу “Червоний голокост? Критика чорної книги комунізму”, дискутуючи стосовно доцільності використання термінів “расовий геноцид” та “класовий геноцид”. Основна суть критики: змішування ідеології та науки, ігнорування історико-суспільного контексту, персоніфікація терору⁵⁶. В книзі Х. Мьоллера “Червоний голокост і Німеччина” також спостерігається полеміка з авторами “Чорної книги”⁵⁷. Дискусійні статті західноєвропейських авторів вийшли окремими російськомовними виданнями у 2001 р. Один із авторів “Чорної книги” С. Куртуа вважає, що смерть української дитини в роки голоду і єврейського хлопчика у варшавському гетто — суть прояви геноциду. Його колега Н. Верт, розглядаючи форми державного терору проти власного народу, називає в їх числі голод, вважаючи його системно-організованою дією⁵⁸. Привертає увагу той факт, що Кримінальний кодекс Франції 2002 р. визнав геноцидом репресивні дії проти соціальних груп, політичної та ідеологічної опозиції.

Особливості селянської війни в СРСР досліджував італійський історик Андреа Граціозі, який визнав голод фактором терору, фізичної роз-

прави над селянами та засобом знищення основ “націоналізму”⁵⁹. Деякі обставини голоду в Україні згадує А. Каппелер у нарисах історії України. Його молодший колега з Німеччини А Хайнріх досліджував основні стани соціалістичної трансформації в Україні — колективізації та голоду⁶⁰.

Таким чином, західноєвропейська література налічує за семидесятирічну історію висвітлення голоду в Україні кілька тисяч назв. Уже сам факт її наявності є показовим та доказовим і не залишає жодного сумніву стосовно жадливої соціо-гуманітарної катастрофи ХХ ст. Історики та політологи розглядали голод у контексті національної політики радянської держави, виокремлювали специфіку новітньої форми масового терору, підкреслювали ознаки геноциду. Причини голоду з’ясовані, але залишаються деякі суперечливі тлумачення політико-правової оцінки його наслідків, зумовлені особистими переконаннями вчених та відсутністю в їхніх працях до сьогодні не відомих архівних документів та матеріалів.

Наприкінці 80-х рр., коли дозволили досліджувати тему “Голод в Україні”, російська історична наука не виявляла особливого пізнавального інтересу до трагедії українського народу. Уособлюючи всю радянську історіографію і претендуючи на роль монополіста, російські історики не виокремлювали проблеми “українського голоду”, зосереджуючись на його проявах в основних зернових районах СРСР. Вони цілком слушно й аргументовано підкреслювали основні причини голодомору (колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі), але не виходили за рамки інтернаціональної позиції в оцінці географії та масштабів соціальної катастрофи. На таких концептуальних підвалинах перебували відомі історики В. П. Данилов, І. Є. Зеленін, М. О. Івніцький, Д. О. Волкогонов⁶¹.

Ліквідація СРСР та формування незалежних держав позначилися на теоретичних засадах історичних досліджень науковців колишніх “братніх” республік. Інформаційна самоізоляція і втрата міждисциплінарних контактів істориків, розбудова власної державно-політичної влади в Україні, відродження духовної культури українського народу зумовили появу різних стереотипів мислення, догм та відвертих фальсифікацій історії суспільного розвитку ХХ ст.. Восени 1991 р., коли у Свердловську відбувся останній Всесоюзний симпозіум з проблем аграрної історії, у виступах російських істориків спостерігалася специфічна “інтелектуальна агресивність” стосовно ключових для української історії фактів, подій, персоналій⁶². Вони не заперечували голоду в Україні, але категорично відхиляли його антиукраїнську спрямованість.

Характерною рисою початкового періоду російської історіографії голоду, власне, як і української, було нестримне прагнення дослідників виявити архівно-документальні докази трагедії та шире бажання назвати число жертв. Поява перших документальних публікацій архівних джерел розвіяла сумніви скептиків стосовно історичного факту голодомору. Лише палкі прихильники комуністичної ідеології продовжували заперечувати злочин проти людяності, скоєний Сталіним та його поплічниками. До 1993 р. основна енергія російських істориків, демографів, соціологів зосереджувалася на виявленні кількості жертв масових політичних репресій в СРСР періоду сталінщини. В періодичній пресі друкувалися статті, автори яких “змагалися” в оцінках кількості громадян, які загинули внаслідок голоду та репресій. Їх підсумував, критично проаналізував і спростував В. В. Цаплін, котрий одним із перших оприлюднив матеріали “репресованого” перепису 1937 р.⁶³. Він вказав на одну малопомітну обставину — письменники та публіцисти значно раніше істориків почали займатися виявленням кількості репресованих людей у 30—40-і рр., в результаті чого

на шпальтах газет та журналів з'являлися астрономічні цифри. Історико-демографічна наука не володіла статистичними даними перепису, тому безсило відмовчувалася. Лише в 1989 р., ознайомившись із матеріалами перепису 1937 р., В. В. Цаплін першим виявив найвірогіднішу кількість жертв голоду 1932—1933 рр. в Україні та загалом по Союзу. Дослідник звернув увагу на розбіжності між даними перепису про загальну кількість населення країни, що після 1926 р. збільшилася на 15 млн чол., та очікуваним природним приростом, згідно з підрахунками органів загсів, — 21,3 млн чол. Безумовно, реальне населення за переписом 1937 р. та ймовірний приріст відрізнялися, але вони спонукали ґрунтовне та всебічне дослідження соціально-демографічних змін у суспільстві періоду 30-х рр. Отже, враховуючи різницю між виявленою та очікуваною кількістю населення, яка сягала 6,3 млн осіб, В. В. Цаплін виокремлює безпосередньо померлих від голоду людей — 3,8 млн чол., тому що 2 млн осіб залишили країну, а 1,5 млн чол. потрапили до таборів Гулагу⁶⁴. Він констатує, що органи загсу не зафіксували 1 млн. смертей голодних селян, виконуючи, очевидно, директиву державних органів влади. Дослідник відхилив будь-який вплив стихійного природного фактора походження голоду, вказавши на його соціально-економічні причини — примусову колективізацію та хлібозаготівлі. Посилаючись на “Кон’юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.”, В. В. Цаплін підкреслює надзвичайно високу смертність саме в 1933 р., особливо в Україні, на Північному Кавказі, Нижній Волзі та в Центральній Чорноземній області (ЦЧО). За його тлумаченням даних перепису, виявилось, що половина померлих від голоду з перелічених регіонів, припадала саме на Україну. Його колега О. А. Осокіна, вивчивши матеріали перепису, також підкреслювала “трагічну першість” України за кількістю померлих у 1933 р. (1,5 млн чол., з них 92 % селян)⁶⁵, тобто “голодний слід” є цілком виразним. Втрати в Україні становили 70 % від загальної кількості померлих в СРСР у ті роки, а народжуваність зменшилася майже втричі, проте смертність збільшилася в 4 рази⁶⁶. Смертність в Україні, як зазначає О. А. Осокіна, була настільки вражаючою, що спеціальні бригади не встигали ховати, а загсам бракувало “Книг для реєстрації”, тому вони переймалися не обліком, а похованням, щоб уникнути поширення епідемії. Дослідниця вважає, що безпосередньо від голоду померло в Україні та РСФРР 3,8 млн чол.⁶⁷ Ці дані не є вичерпними, а методика підрахунків надто пересічна й абстрактна, але і вони виокремлюють сумну перевагу України за кількістю померлих. Історіографічний аналіз літератури з проблем голодомору, але в контексті визначення загальної кількості жертв голоду, постає в статті Н. А. Араловець⁶⁸, яка порівняла дані російських та зарубіжних дослідників стосовно саме соціально-демографічних втрат населення в 1932—1933 рр. Вона наголошує, що в статистичних обстеженнях руху населення втрати від голоду не називали, тому підрахунки історико-демографічної науки є загальними. Зокрема, В. П. Данилов вважає підрахунки зарубіжних дослідників стосовно кількості жертв перебільшенням, тому що 8 млн чол. (за даними Р. Конквеста) видалися російському історичу нереальними⁶⁹. Безперечно, що найвичерпнішими даними могли стати записи в книгах реєстрації смертності органів загсу, але вони також виявилися неповними. За даними ЦУНГО, які О. А. Осокіна називає достовірними, в 1933 р. смертність становила 5,7 млн осіб⁷⁰, хоча від голоду, на її переконання, померло менше, оскільки були втрати й від різних хвороб.

Майже всі дослідники, з'ясовуючи загальну чисельність втрат від голоду, не розкривають самого поняття — “втрати від голоду”. Нехтування

елементарним причинно-наслідковим підходом до оцінки суперечливих соціальних явищ ускладнює пошук істини, а в даному випадку — встановлення достовірності й вичерпності статистики смертності. До категорії „смертність від голоду” необхідно зарахувати ненароджених, померлих від дистрофії немовлят, дітей різновікових груп, непрацездатних колгоспників, від епідемії тифу, малярії, кишково-шлункових отруєнь, самогубств, жертв канібалів (переважно дітей), розстріляних та замучених після прийняття закону від 7 серпня 1932 р.. Необхідно розмежувати причини і наслідки трагедії. Голод як фізіологічне явище не підлягає статистичному вимірові, поза як має суто біологічні оцінки: дистрофія, опухання, розклад клітин тощо. Люди масово помирали від довготривалого недоїдання, вживання дохлятини, гризунів, домашніх тварин (коти, собаки), сурогатів, навіть від споживання людського м'яса, що спричинило конкретні захворювання (запалення легень, хвороба серця, дистрофія, тиф, малярія). Якщо в документах йшлося про смертність від голоду, то це означало, що люди помирали внаслідок різних хвороб, спричинених повною дистрофією та іншими проявами фізичного виснаження. Отже, шукати в матеріалах перепису 1937 р. чи в місцевих органах загсів вичерпних даних про смертність саме “від голоду” марно і помилково, тому що необхідно враховувати наслідки не фізіологічного явища, а свідомої політики терору голодом. Жертвами голоду стали не лише мільйони померлих, а й сотні тисяч ненароджених.

Розмаїття цифр про чисельність жертв голоду в Україні засвідчує, поперше, відсутність науково обгрунтованих методик демографічних досліджень досить складного соціального явища, по-друге, наявність авторських уподобань та переконань, а також прагнення вчених та політиків відшукати середньостатистичний коефіцієнт істини та масштабності гуманітарної катастрофи ХХ ст. Критерієм злочину, а саме голод 1933 р. має всі ознаки геноциду, є масова смертність дітей, повсякденні явища канібалізму в українських селах протягом 1932—1933 рр., свідоме творення голоду державними органами влади. Так, Н. А. Араловець, проаналізувавши історичну літературу стосовно демографічних втрат населення в 30-х рр., визнала найбільш повними підрахунки П. К. Василевського, котрий, спираючись на статистику ОДПУ за період від 1 грудня 1932 до 15 квітня 1933 рр., встановив 2,4 млн чол., які померли від голоду та загинули від канібалізму⁷¹.

Російські історики і демографи, досліджуючи загальні втрати населення за роки панування сталінського тоталітарного режиму, розподіляли їх за формами масового терору — розкуркулені селяни, депортовані народи, політично репресовані за сфабрикованими процесами і справами, померлі від голоду. Зменшення чисельності сільського населення, зафіксоване переписом населення 1937 р., враховувало, крім померлих за час голодного лихоліття, виселених за категорією “спецпереселенців”. Відбувалася стихійна та планова “урбанізація”. В 1931 р. село залишили 4 млн осіб у масштабах усїєї країни, а загалом за роки колективізації — близько 12 млн чол.⁷² Міграційні процеси, особливо сільського населення, враховуючи паспортну систему, відбувалися планово, тому їхніх учасників враховували відповідні державні органи. Якесь частина населення, перетнувши дивним способом кордон, опинялася за межами СРСР. Таких громадян виявилось близько 2 млн осіб, але не всі мали таку щасливу нагоду врятувати себе від голоду втечею.

Доля розкуркулених українських селян, які опинилися в таборах для “спецпереселенців”, також виявилася трагічною. Вони стали жертвами масових репресій, помирали на уральських рудниках, лісоповалах. Націо-

нальний склад “спецпереселенців” досліджений слабо, хоча документальні публікації російських істориків В. М. Земськова, І. Є. Плотнікова, Г. М. Алдибекова розкривають жахливі умови існування “спецконтингенту” на Уралі, куди насильно виселили в 1930—1931 рр. 63720 сімей з України⁷³. Чимало з них втекли, але багато померли на шляху перевезення та безпосередньо в “трудпоселеннях”, особливо в 1932—1933 рр. Помирали від нестерпної фізичної праці, від недоїдання, сурогатного хліба з тирсою, від епідемій та антисанітарії, від розправ та знущань конвоїрів. Серед “зеків” Гулагу українці становили упродовж другої половини 30-х рр. 14,2 %, тобто близько 180 тис.⁷⁴ Вони помирали в таборах, а також свідомо знищувалися в спецпоселеннях, про що свідчать документальні розвідки російських істориків⁷⁵.

Таким чином, питома вага депортованих та репресованих за роки колективізації в кількісному відношенні виявилася незначною, щоб “списувати” на неї загальні втрати населення в роки колективізації та голоду. Якщо “непрямі” втрати населення становили справді половину з 6,7 млн чол., за даними В. В. Цапліна, та 5,6 млн, за підрахунками О. А. Осокіної, а решта загинули від голоду, то, покладаючись на достовірність джерел і порядність дослідників, можна визначити цифру 3,8 млн чол. “голодоморівською”. Такої кількості померлих за два роки масової і щоденної смертності переважно сільського населення достатньо, щоб говорити про факт гуманітарної катастрофи в 30-х рр. ХХ ст. Викликає сумнів певна неузгодженість по роках. Немає більш-менш остаточних даних смертності в 1932, 1933 та упродовж першої половини 1934 рр., особливо в Україні та на Кубані. Всі дослідники виокремлюють високу смертність в Україні протягом 1933 р., хоча підкреслюють спад восени, очевидно, ігноруючи факт епідемії тифу, що особливо вирувала після голодних зимово-весняних місяців та початку літа, хоча від неї помирали і протягом 1932 р. Н. А. Араловець вважає цифру 2,4 млн померлих від голоду та полеглих від людодів реальною, але її підрахунки охоплюють лише грудень 1932 — квітень 1933 р., тобто апогейні місяці смертності. Якщо взяти зазначену цифру за основу, а вона складена за даними ОДПУ, то як бути з оцінкою жертв за січень — листопад 1932 р., травень — грудень 1933 р., враховуючи 1 млн. незареєстрованих органами загсів селян, які померли від голоду.

Визнаючи цілком імовірними існуючі в російській історіографії дані про смертність від голоду 1932—1933 рр., слід зазначити, по-перше, виокремлення ними “трагічної першості” України, яка мала від 50 до 70 % померлих від голоду жителів СРСР, по-друге, не зовсім аргументоване “відщеплення” втрат населення до так званої категорії “непрямих”: в’язні таборів, спецпереселенці, втікачі, хворі. На долю розкуркулених припадає незначна частка, що зумовила кількісне зменшення сільського населення. Напередодні колективізації в СРСР (за підрахунками І. Є. Зеленіна) налічувалося 900 тис. куркульських господарств (4,5 млн чол.), з них до початку “політики ліквідації куркуля як класу” було “витіснено” та “обмежено” близько 300 тис., а виселили за роки колективізації 381 тис. господарств, решта перейшла до іншого соціального статусу і вступила до колгоспів або ж “розселилася” в межах республіки⁷⁶. Загалом, на переконання відомого російського історика-аграрника, було ліквідовано за категорією “куркуль” 1,2 млн дворів⁷⁷, що, безумовно, позначилося на їх матеріальному становищі та продовольчій базі всієї країни.

У травні 1993 р. в посольстві України в Росії відбулася наукова конференція українських та російських істориків, до якої долучилися політики та письменники обох країн. Учасники з’ясували основні причини голоду,

висвітлили його жакливі наслідки, хоча не досягли одностайності стосовно кількості жертв. Виступаючи з обох сторін говорили про геноцид, але російські вчені не визнали його антиукраїнської спрямованості. У вересні 1993 р. в міжнародній конференції у Києві брали участь і російські історики — І. Є. Зеленін, М. О. Івницький, які згодом опублікували власну оцінку причин та наслідків голоду в Україні. Не беручи до уваги деякі помилки в посадах і званнях, допущених авторами статей, зазначимо концептуальні моменти. По-перше, група авторів (І. Є. Зеленін, М. О. Івницький, В. В. Кондрашин, Є. М. Осколков) підкреслили “необґрунтоване акцентування деякої винятковості України”, по-друге, заявили офіційно протест щодо каяття Росії за злочини геноциду проти українського народу в роки голодомору ⁷⁸. Посилаючись на виступи українських дослідників (І. Х. Ганжи, С. Горошка, С. В. Кульчицького), які вважали першопричинами голоду колективізацію та хлібозаготівлі, їх російські колеги висловили власну аргументацію походження голоду: “антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала, однак, яскраво виявленої національної спрямованості” ⁷⁹. Необхідно зауважити, що листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б), готуючись до здійснення масової колективізації, заслухав питання саме про сільське господарство України. До України, як житниці, була прикута особлива увага і “турбота” сталінського політбюро. Безперечно, основною причиною голоду є хлібозаготівлі по-сталінськи, щодо цього аргументація російських учених не викликає заперечень. Вони визнають той факт, що “сталінське керівництво усвідомлювало” неминучість голоду, збільшуючи обсяги і темпи хлібозаготівель в Україні, отже, його рукотворність цілком очевидна.

Основний контраргумент “четвірки” відомих російських істориків стосовно “винятковості України” полягав у тому, що голод вразив одночасно зернові райони Кубані, ЦЧО, Нижньої Волги та Казахстану, відтак, мовляв, виокремлення антиукраїнської спрямованості голоду не є переконливим. Терор голодом в українських селах вирізнявся від інших регіонів, тому що Україну визнали основним постачальником хліба до “союзної комори”, про що свідчать пропорції обсягів хлібозаготівель між республіками та краями. Вилучення хліба скрізь відбувалося з особливою жорстокістю, в тому числі й на Кубані, де мешкали етнічні українці, але тільки Україна відчула на собі руйнівну силу так званих “чорних дощок”. На сталінську “плаху” прирекли не лише шість експериментальних сіл східно-південних областей України, а й населення 82 районів, тобто цілком свідомо й упереджено. Можна погодитися з опонентами стосовно необґрунтованості тези про те, що від голоду “постраждало лише населення України”. Так, голод вразив зернові райони країни, в яких помирали росіяни, казахи, німці, але визнання географії голоду не спростовує його антиукраїнської спрямованості. Немає потреби переконувати в тому, що від голоду помирали переважно (95 %) сільського населення, дві третини якого лише в Україні становили саме етнічні українці. Якщо серед національних меншин в Україні були зафіксовані випадки голодування, хоч і нестерпно трагічні, то основну частину жертв становили саме українські селяни. Аналіз кримінальних справ канібалів за національною ознакою також засвідчує “українську спрямованість”, не кровожерність українців, а особливу жорстокість терору голодом в українських селах. Українські історики, починаючи з 1989 р., ніколи не заперечували факту голоду в зернових районах Росії, що не спростовує його антиукраїнської акції. Від голоду, за даними І. Є. Зеленина та його співавторів, померло щонайменше 7 млн чол. ⁸⁰, з них, посилаючись на матеріали перепису населення 1937 р., 50—70 % при-

падає на Україну. Навіть не показники смертності та абсолютно переважаюча більшість етнічних українців в УСРР схиляють нас до констатації антиукраїнської дії голодомору. Рукотворний голод, а він не викликає заперечень після появи унікальних архівних джерел, був терористичним актом, складові якого відповідають основним ознакам конвенції 1948 р. про геноцид. Визнання російськими істориками широкої географії голоду не зменшує його трагічних наслідків для українців, а навпаки — поглиблює, бо вони мешкали на Кубані, в ЦЧО та в Північному Казахстані. Зосередження на адміністративно-територіальних районах РСФРР, особливо зернових, абсолютно не заперечує антиукраїнської спрямованості терору голодом в Україні. Вона постає у звітах політичного керівництва України Сталіну, а також чітко виокремлена в його службовому листуванні з Кагановичем. Упродовж 1933 р. кабінет Сталіна в Кремлі щомісяця, за його вказівками, відвідували Постишев та Косіор. Посилатися на відсутність офіційно виголошеного наміру Сталіна знищити саме українців шляхом штучного голоду, а цей аргумент—відчай деяких публіцистів та істориків ще існує в літературі, — даремно. Джерела зафіксували безліч фактів планового, свідомого, організованого позбавлення багатомільйонного українського селянства засобів існування. Це незаперечний історичний факт.

В зарубіжній історіографії, особливо в працях української діаспори, набула поширення політична оцінка не стільки самих причин голоду, скільки мотиваційних дій тоталітарного сталінського режиму, тому література рясніла формулюваннями — “штучний”, “спланований”, “організований”, “рукотворний”, “свідомий”. З історичної точки зору, вони не є абсолютно вичерпними й адекватними, хоча безпомилково передають обставини української трагедії. В російській історіографії спостерігається дещо скептичне ставлення до подібних тлумачень. Так, І. Є. Зеленін вважає сталінську “революцію зверху”, тобто колективізацію з її згубними наслідками, “запрограмованою”, а сам голод організованим, але не геноцидом, тим паче проти українського народу⁸¹. Колективізація завершилася в основному в 1932 р., тому Сталін зменшив темпи її форсування, але почав виховувати селян шляхом фінансово-економічного тиску. Вищезазначений дослідник вважає, що “хлібозаготівлі” та “сталінський прес” виявилися “командою на економічне задущення понад 9 млн селянських господарств”, у тому числі й українських⁸². Відомий російський історик В. П. Данилов також вважає голод організованим, але не рукотворним і не геноцидом⁸³. На таких концептуальних позиціях залишається переважна більшість російських дослідників цієї трагедії⁸⁴.

Для історіографії голоду як російської, так і української, характерні дві рівнодіючі тенденції: абсолютизація особистої ролі Сталіна і водночас концентрація провини на комуністичному режимі. Зарубіжні історики також зосереджують увагу на сталінській модернізації суспільства, яка супроводжувалася репресіями та голодом. Персоніфікація, що межувала певний час з демонізацією ролі Сталіна в суспільно-політичному житті країни, стосовно рукотворності голоду заслуговує на увагу, але маємо дотримуватися принципу історизму, досліджуючи складні процеси системно і всебічно. Листування Сталіна, особливо протягом першої половини 30-х рр., свідчить про його домінуючу роль, хоча решта членів політбюро, як підкреслюють деякі дослідники⁸⁵, не були пасивними спостерігачами. Питання про персональну причетність та відповідальність у роки масового терору виходить за межі історичної науки, яка може лише констатувати факти.

Заперечувати “винятковість” української трагедії шляхом ототожнення її масштабів з іншими регіонами не зовсім коректно. Україна, як і

будь-який регіон тодішнього СРСР, вирізнялася соціально-економічним та національно-культурним розвитком. Національні меншини мали свої адміністративні райони, але на противагу народам Росії не прагнули, бодай, формальної автономії. Бажання російських істориків уніфікувати голод 1932—1933 рр., очевидно, зумовлене не стільки пошуком істини, скільки намаганням інтернаціоналізувати причини та наслідки глобальної соціально-гуманітарної катастрофи в Україні. Інколи історикам Росії, які прагнуть дати узагальнюючу оцінку трагедії, бракує елементарних фактологічних знань, тому цілком сприятливий 1931 р. стає “неврожайним”, а криза хлібозаготівель 1927—28 рр. пояснюється виключно недбалою політикою ціноутворення, “ножицями цін”, а не результатом десятирічного експерименту в сільському господарстві та повернення до продрозкладки. Голод в українських селах розпочався “не с конца 1932 года”, як вважає О. А. Осокіна, а ще наприкінці 1931 р.⁸⁶, відтак статистику жертв обмежують переважно 1933 р. Дослідниця висловила думку про функціонування в роки голоду повноцінного колгоспного ринку та про його приватно-підприємницьку природу⁸⁷. Її тлумачення сталінського “неонепу” теоретично і формально має підставу, тому що в 1932 р. держава дозволила колгоспну торгівлю, але в умовах тотальних хлібозаготівель вона просто не діяла, а намагання продати хліб завершувалося репресіями. В Україні заборонялася будь-яка торгівля сільськогосподарською продукцією протягом 1932—1933 рр., а запропонована система заготівель унеможлиблювала будь-який натяк місцевих органів влади про торгівлю. Сталін, спостерігаючи за рівнем соціальної напруги в Україні, випускав пар шляхом репресій, депортацій, голослівних обіцянок про торгівлю й ринок, навіть його вислів “жити стало краще, жити стало веселіше” віддзеркалював зміну його особистої напруги. В 1932—1933 рр., як свідчать упорядники добірки листів Кагановича до Сталіна, вождь полегшено зітхнув і виїхав на відпочинок лише восени 1933 р., коли був певен: соціального вибуху в голодних і виснажених районах не відбулося. Колгоспна торгівля виконувала функцію стимулу для господарств, які не виконували обсягів державної продрозкладки, тому поєднання ринку й жорстокого адміністративного механізму назвати “неонепом” важко. Точку зору О. А. Осокіної не поділяють і російські історики⁸⁸. Необхідно підкреслити, що вона однією з перших дослідила “голодний слід” у діяльності системи торгівлі, але залишається переконаною в тому, що держава стимулювала розвиток колгоспного ринку в 1932—1933 рр., котрий виявився “основним джерелом самозабезпечення селян”⁸⁹. Колгоспники й одноосібники мали право придбати продукти в магазинах торгівлі за валюту та золото. “Пронепівська концепція” дослідниці, зважаючи на її останні публікації, залишилась ключовою у висвітленні соціально-економічної ситуації в 30-х рр.⁹⁰ Висновок О. А. Осокіної про те, що завдяки “частковим економічним реформам, запровадженим на межі першої та другої п’ятирічок, країна пододала голод”, не відповідає дійсності⁹¹. Терор голодом не стихійне явище, яке можна приборкати економічними пілюлями. Виконавши свою руйнівну функцію, ця форма масового знищення людей була тимчасово згорнута.

Історіографічний аналіз літератури, особливо з питань статистики жертв голоду 1932—1933 рр., здійснив В. Ф. Зима, щоб зіставити їх з масштабами голоду 1946—1947 рр.⁹² Отже, російська історіографія голоду в Україні загалом об’єктивно висвітлює причини трагедії, подає загальну кількість жертв, але не визнає антиукраїнської спрямованості голодомору, його рукотворності, хоча не заперечує організованого характеру.

- ¹ Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Одеса—Львів, 2001. — С. 654.
- ² A u h a g e n O. Die neueste russische Agrargesetzgebung. Bauernwirtschaft oder Agrarsozialismus? // Berichte über Landwirtschaft. 1929 (Berlin). — S. 193—256; Die russische Agrarrevolution und ihre Lehre für die deutsche Landwirtschaft. Vortrag gehalten auf dem 34 Bundestag der Deutschen Bodenreformer in Danzig am 17 Mai 1932 // Jahrbuch d. Bodenreform, Bd. 28. H. — 2 Juni. — 1932. — S. 65—89.
- ³ S c h i l l e r O t t o. Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion / Ein Beitrag zu den Gegenwartsfragen der russischen Landwirtschaft. — Berlin—Kunigsberg, 1930. — 124 s.
- ⁴ D a n i e l A r n o l d. Die Bauernkollektivierung in Sowjetrußland // Der deutsche Volkswirtschaft. — 1931. — S. 54—58, 89—93.
- ⁵ L a s k B e r t a. Kollektivdorf und Sowjetgut. Ein Reisetagebuch. — Berlin, 1932. — 176 s.
- ⁶ B r u t z k u s B o r i s. Die Probleme der Kollektivierung der bldurlichen Landwirtschaft in Sowjetrußland // Berichte über Landwirtschaft. 1932. — S. 216—243; Ergebnisse der russischen Agrarsozialisierung // Der deutsche Volkswirtschaft. — 1932. № 6. — S. 1155—1158.
- ⁷ D o m a n e w s k a j a O l g a. Agrarsozialismus in Sowjetrußland. Bringt d. Kollektivisierung d. Ausweg. — Berlin—Leipzig, 1931. — 173 s.
- ⁸ Интеллигенция Российского зарубежья 1920—30 гг.: Новые споры о старом // Новый исторический вестник. — М. — 2001. — № 1. — С. 62—72; Россия в изгнании: Судьба российских эмигрантов за рубежом // П и в о в а р о в Е. И. (рукопис), А л д ю х о в а Е. И., Б е г и д о в А. М. и др. — М., 1999. — 457 с.
- ⁹ The Famine in the Ukraine. Published by the Executive Committet of the Ukrainian Social Democratic Labour Party. — Berlin, 1923. — 23 p.
- ¹⁰ Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану голови т-ва проф. Дмитра Антоновича. — Прага, 1939. — 232 с.
- ¹¹ Ш у л ь г и н О л е к с а н д р. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. — Париж, 1934. — 352 с.
- ¹² Там само. — С. 206, 208.
- ¹³ Ш у л ь г и н О. Назв. праця. — С. 209.
- ¹⁴ Голодомори в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик ... — С. 94—103.
- ¹⁵ B e r a n d P. La Famine en Ukraine // Le Temps. — 1933. — 22 Juill; Bertillon S. L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine // Le Matin. — 1933. — 29 Aout.
- ¹⁶ A m m e n d e E. Famine in Rusia // Times. — 1933. — 12 June.
- ¹⁷ M u g g e r i d g e M. The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes. I: Famine in North Caucasus // Manchester Gaurdian. — 1933. — 25 Mar.
- ¹⁸ La Famine en Ukraine // Figaro. — 1933. 14 Oct.; La Famine en U.R.S.S. // Figaro. — 1933. 17 Juil; La Famine en Russie // Gazette de Lausanne. — 1933. — 18 sept.; Die Tragdie der Ukraine // Neue Zurichser Zeitung. — 1933. 1 sept.
- ¹⁹ Про дебати щодо голодомору в Палаті лордів. Велика Британія // Свобода. — 1934. — Ч. 30. — С. 3; Резолюції Міжнародної конференції щодо голодомору, Відень, 16—18 грудня 1933 р. // Свобода. — 1934. — Ч. 1. — С. 11.
- ²⁰ A m m e n d e E. Muss Russland Hungern?: Menschen und Vollkerschichsale in der Sowjetunion. — Wien, 1935. — 355 s.
- ²¹ A m m e n d e E. Human life in Russia / Introd. by the Rt. Hon / Lord. Dickinson. — London, 1936. — IX, 319 p.
- ²² W i e n e r b e r g e r A. Hart aus hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland: Ein Tatsachenfericht: Mit 52 original Leicaaufnahmen des Verfassers. — Salzburg—Leipzig, 1939. — 246 s.
- ²³ К о в а л е в с ь к и й М. Україна під червоним ярмом: Документи і факти. — Варшава—Львів, 204 с.; С а д о в с ь к и й В. Національна політика Совітів на Україні. — Варшава, 1937. — 173 с.
- ²⁴ Б а г р я н и й І. Чому я не хочу вертати на “родіну”. — Лондон, 1946. — 30 с.; П і д г а й н и й С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. — Новий Ульм, 1947. — 93 с.; Г р и ш к о В. І. Мій замах на Еррію в 1933 р. // Українська трибуна. — 1948. — травень—червень; Його ж. Третій постріл: Згадки й думки з приводу замаху Миколи Лемика у Львові 26 жовтня 1933 р. // Українські вісті. — 1948. — Ч. 83; О л е ж к о Н. Аграрна політика большевиків (Спроба історичного аналізу). — Б.м., 1947. — 103 с.
- ²⁵ S c h i l l e r O. Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Berichte des früheren landwirtschaftlichen Sachverstndigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau. — Berlin, 1943. — 192 s.
- ²⁶ М а й с т р е н к о І. Організатор голоду в Україні П. П. Постишев // Сучасна Україна. — 1953. — 26 липня; К о с т ю к Г., П о д о л я к Б. Криваві роки // Там са-

мо. — Ч. 16—18; Костюк Г. Падение П. П. Постышева // Вестник Ин-та по изучению истории и культуры СССР. — 1954. — Ч. 6. — С. 112—123; Ващенко Г. Жакли-вий злочин Москви // Визвольний шлях. — 1952. — Кн. 12; Його ж. Жакли-вий злочин: голод на Україні 1932—1933 рр. // Ілюстративний календар “Рідна нива” на звичайний рік 1957. — С. 71—77.

²⁷ Fedenko P. Ukraine: Her Struggle for Freedom. — Ugsburg, 1951. — 80 p.; Полонська-Василенко Н. Нарис історії. — Т. 2. — Мюнхен, 1955; Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи. Їх роль у визвольній боротьбі України 1917—1956 рр. — Мюнхен, 1956. — 104 с.; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. — Ч. 1. Період підготовки до Другої світової війни. — Мюнхен, 1956. — 176 с.; Феденко П. Український рух у 20 столітті. — Лондон, 1959. — С. 229—230, 254.

²⁸ Черчилль У. Вторая мировая война: В 4-х т. — Т. 4. — М., 1959. — С. 493.

²⁹ Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упорядник Ю. Семеново. — Мюнхен, 1963. — 80 с.

³⁰ Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. — Мюнхен, 1965. — 535 с.

³¹ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Ч. 2. — Мюнхен, 1969. — 107 с.; Історія Комуністичної партії України. — Б.м., 1979. — 259 с.

³² Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — 343 с.

³³ Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою і підпільні українські організації в Україні у 1920—1941 роках: Розгром української еліти й українського селянства. — Лондон, 1973. — 123 с.; Plishch V. Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Years, 1932—1933. — München, 1973. — 29 p.

³⁴ Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). Праці інженерно-філософської секції / За ред. В. Янева. — Париж—Мюнхен, 1969. — 359 с.

³⁵ Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Мюнхен, 1978. — С. 120—121.

³⁶ Кононенко К. С. Україна і Росія ... — С. 276—277.

³⁷ Conquest R. Soviet Nationalities Policy in Practice. — London—Sydney, 1967. — 160 p.; The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. — London. 1973. — 844 p.

³⁸ Muggerdige M. Chronicle of Wasted Time. Part. I The Green Stick. — London, 1972. — 284 p.

³⁹ Сагайдак М. Етноцид українців в СРСР // Український вісник (Париж). — 1974. Ч. 7—8. — С. 33—147.

⁴⁰ Martchenko V., Woropay O. La famine-génocide en Ukraine: 1932—1933 (Pref. de Malavrie) / — Paris, 1983. — 133 p.

⁴¹ Oleskiw S. The Agony of a Nation: The Great Man-Made Famine in Ukraine, 1932—1933 / Fuvew by M. Muggerdige. — London, 1983. 72 p.

⁴² Merl S. War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig // Osteuropa. — 1984. — № 5. — S. 329—344.

⁴³ Conquest R. Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929—1933. — München, 1988. — 464 s.

⁴⁴ Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. — Sonnenbühl, 1988. — 309 s.

⁴⁵ Merl S. Einfache Stalin die Hungersnot von 1932—1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1989. — Bd. 37. — № 4. — S. 569—590.

⁴⁶ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом: Розд. 3 кн. // Дніпро. — 1990. — № 1. — С. 81—120; № 2. — С. 156—169.

⁴⁷ Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик ... — С. 282—283.

⁴⁸ Kosyk W. L'Ukraine les Ukrainies. — Paris: Publ. de l'Est Europeen, 1993. — 175 p.; Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 28—29; Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932—1933 // Jahrbuch der Ukraine. — München, 1983. — S. 89—126.

⁴⁹ Мерль Штефан. Голод 1932—1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 49—61.

⁵⁰ Там само. — С. 50.

⁵¹ Pholideter. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936—1953. Ein Überblick // Jahrbuch für historische Kommunismusforschung. 1997. — S. 326.

⁵² Builok Alan. Hitler and Stalin. Parallele Leben / Aus dem Ende von Karl Heinz Silber und Helmut Etlinger /. — Berlin, 1991. — 1333 s. (S. 368).

⁵³ Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917—1991. — München, 1998. — S. 367—423.

⁵⁴ Baur Johannes “Groser Terror” und Süberung im Stalinismus. Ein Forschungsübersicht // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1997. Heft 4. — S. 331—348.

- ⁵⁵ Plaggenborg Stefan. Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. — Berlin, 1998. — S. 71—72.
- ⁵⁶ Vеккленбург Jens, Wипплерманн Wolfgang (Hrsg.). “Roter Holocaust”? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. — Hamburg, 1998. — 294 s.
- ⁵⁷ М̄ller H orst. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus. — M̄nchen, 1999. — 249 s.
- ⁵⁸ Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему “Черной книги коммунизма” / Составит. С. Кройцберг, И. Маннтойфель, А. Штейнингер. Перевод с нем. — К., 2001. — 195 с.
- ⁵⁹ Карпелер Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. — M̄nchen, 1994. — 286 s.
- ⁶⁰ Heinrich Andreas. Die sozialistische Transformatin der Ukraine. 1917—1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen vom zusammenbruch des Zarenreiches bis zum Abschlusse der Kollektivierung / Mikrofiche. — Marburg, 1997. — 150 s.
- ⁶¹ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг.: Сборник. Состав. В. П. Данилов и др., под ред. и со вступ. ст. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. — М., 1989. — 526 с.; 30-е годы: взгляд из сегодня. Сб. / Отв. ред. Д. А. Волкогонов. — М., 1990. — 165 с.
- ⁶² Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24—27 сентября 1991г. Тезисы докладов и сообщений. — М., 1991. — 119 с.
- ⁶³ Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 175—181.
- ⁶⁴ Там же. — С. 179.
- ⁶⁵ Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦАНХС СССР) // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 18—26.
- ⁶⁶ Там же. — С. 21.
- ⁶⁷ Там же. — С. 23.
- ⁶⁸ Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 135—146.
- ⁶⁹ Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932—1933 гг. и «демографическая катастрофа» 30—40-х годов в СССР // Вопросы истории. — 1988. — № 3. — С. 116—121.
- ⁷⁰ Осокина Е. А. Указ. соч. — С. 21—25.
- ⁷¹ Араловец Н. А. Указ. соч. — С. 139.
- ⁷² Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 гг. — М., 1997. — С. 315.
- ⁷³ Земсков В. Н. Судьба “кулацкой ссылки” (1930—1934 гг.) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 119.
- ⁷⁴ Земсков В. Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект) // Социологические исследования. — 1996. — № 7. — С. 11.
- ⁷⁵ Плотинов И. Е. Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы. Документы и материалы // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 160—171; Алдибеков Г. М. Спецпереселенцы — жертвы “сплошной коллективизации”. Из документов “особой папки” Политбюро ЦК ВКП(б). 1930—1932 гг. // Исторический архив. — 1994. — № 4. — С. 145—180; Крассильников С. А. Рождение Гулага: дискуссии в верхних эшелонах власти. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 142—155.
- ⁷⁶ Зеленин И. Е. Осуществление политики “ликвидации кулачества как класса” // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 31—49.
- ⁷⁷ Там же. — С. 43.
- ⁷⁸ Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932—1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 256—263.
- ⁷⁹ Там же. — С. 256.
- ⁸⁰ Там же. — С. 262.
- ⁸¹ Зеленин И. Е. “Революция сверху”: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. — 1994. — № 10. — С. 35.
- ⁸² Там же.
- ⁸³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы: В 5-ти т. — Т. 3. Конец 1920—1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М., 2001. — 1008 с.
- ⁸⁴ Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929—1932 гг.). — М., 1992. — 369 с.; Голод 1932—1933 годов. Сб. статей / Отв.

ред. и авт. вступ. ст. Ю. Н. Афанасьев. — М., 1995. — 96 с.; Сталин. Сталинизм. Советское общество: Сб. ст. к 70-летию В. С. Лельчука / РАН Ин-т росс. Истории. — М., 2000. — 368 с.; Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М., 1992. — С. 11.

⁸⁵ Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-ые годы. — М., 1996. — 304 с.

⁸⁶ Осокина Елена. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927—1941. — М., 1999. — С. 8, 111—119.

⁸⁷ Там же. — С. 18—23.

⁸⁸ Зеленин И. Е. Осуществление политики ... — С. 47.

⁸⁹ Осокина Е. А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 93.

⁹⁰ Россия нэповская. Под общей ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2002. — 468 с.

⁹¹ Осокина Е. А. Предпринимательство в повседневной жизни первых пятилеток. На примере рынка потребительских товаров // Социальная история. Ежегодник 1998/99. — М., 1999. — С. 341.

⁹² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946—1947 годов: происхождение и последствия. — М., 1996. — С. 8—9.

